

Олена Енейвна КРАВЧЕНКО-ДЗОНДЗА
викладач кафедри українознавства Дрогобицького
державного педагогічного університету ім. І.Франка

ІНДИВІДУАЛЬНО-АВТОРСЬКА МЕТАФОРА У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У західноукраїнській літературі початку ХХ століття разом із збагаченням традиційної реалістичної поетики утверджується “наскрізь новітня” (І.Франко) європейська манера молоді мистецької генерації, яку представляли В.Стефаник, М.Черемшина, О.Турянський, М.Яцків, Б.Лепкий, Б.І.Антонич, М.Рудницький. Як відзначав відомий літературознавець В.Радзикович, “вони спирали свою творчість на західноєвропейських модерних літературних напрямках і нові мистецькі досягнення західноєвропейських письменників переносили на український ґрунт” [8, 140]. Для творчості цих письменників характерне поєднання, співіснування реалістичних, імпресіоністичних, експресіоністичних, неоромантичних елементів з тенденцією пavidше відходу від реалізму.

Нове бачення світу вимагало й нових мовних засобів. Метафора, зокрема індивідуально-авторська, є одним із найбільш поширених і улюблених засобів у творчому арсеналі письменників. Художник слова, створюючи метафору, починає з порушення традиційної системи семантичних відношень. Традиційне загальномовне слово в межах образно-мовної системи тексту отримує додаткові зображувальні можливості, активізуються несподівані відтінки значення (“прироцнення змісту” за визначенням Л.В.Щерби). Предмети й поняття об’єктивного світу отримують в образній структурі художнього твору нове осмислення і суб’єктивне забарвлення, стає “відчутним сприйняття таких відтінків семантичного обличчя слів, які в механізмі автоматизованого щоденного мовного мислення не викликають ніякого живого уявлення...” [2, 23].

Більшість метафоричних структур у мовотворчій спадщині західноукраїнських прозаїків 20х-30-х років ХХ століття є індивідуально-авторськими. В індивідуально-авторській метафорі відбувається активний взаємообмін між буквальним центральним значенням і його потенціалом асоційованих значень. Західноукраїнські

письменники заклали в метафору силу, яка руйнуючи усі грані неможливого, може наблизити далеке, піднести буденне. В результаті маємо метафоричні утворення з багаторядними асоціаціями: “Муку життя заслонила хмарка маленька, як прямокутник неба, вкрайний дверима, маленька, як носова хусточка, на якій кричать плями крові” (М.Яцків); “Сидиш з ним в колясках, а їх колеса їдуть через мое серце” (В.Стефаник), “Захриплий з утому голос скаржився постократ, що його ув’язнили в мертве кружало з бездушною металю” (Б.І.Антонич).

Одним із найбільш поширених видів індивідуально-авторської метафори у мовотворчості західноукраїнських прозаїків є персоніфікація. Персоніфікуючи реалії природи, автори лірико-психологічних творів уособлюють їх, надаючи функцій живих істот. Цим самим досягається розуміння спільності всього живого на землі. Специфічною ж особливістю персоніфікованих образів природи в творах є те, що світ природи, взаємодіючи з людиною, входить у сферу людських стосунків, почуттів. Це надає художньому мовленню письменників глибокого ліризму й філософського звучання. Щойно сказане можна проілюструвати такими прикладами: “Мовчки, німо дивляться на нього закам’янілі струї сонця серед гілля, синява небес” (О.Турянський), “Ліси дивувалися старому голосові” (М.Черемшина), “Сонце сміялося над ними”, “Місяць моргає на зірки” (Б.Лепкий).

У стилістичній системі художньої прози початку ХХ століття персоніфіковані образи природи найчастіше функціонують як розгорнуті метафоричні структури:

1. із загальномовною сполучуваністю компонентів, метафоризованими суб’єктами в яких виступають іменники **сонце, зорі, хмари, ліс, вітер** і т.п. У тексті: “Вітер гладить їхні буйні чуприни” (Б.Лепкий), “Вітер чеше море” (Б.І.Антонич), “Із-за гори вийшло сонечко і кинуло проміння” (О.Маковей), “Сонце випило росу” (В.Стефаник), “Загомонів до нього ніжно ліс” (О.Турянський). Предикатами у цих метафоричних структурах виступають дієслова, що застосовуються для зображення фізичної дії (вітер гладить, сонце випило росу, вийшло сонечко), дієслова, вжиті в переносному значенні, які називають стан людини (загомонів ніжно ліс);

2. з опосередкованим образно-асоціативним зв’язком своїх компонентів: “Вечір обіймає мене холодним подувом” (Б.І.Антонич),

“Степ мовчав і корчився з болю” (Б.Лепкий), “Понура тьма хмар поклалася гробним каменем на замучені душі” (О.Турянський), “Морози кулаками лускають” (М.Черемшина).

У таких метафоричних структурах зміст актанта виражений формою орудного відмінка і базується на асоціативних і мовних зв'язках із предикатом дії. “Стилістичне значення орудного відмінка полягає в тому, що ця форма підкреслює семантику стихійності, незалежності ознаки від волі суб'єкта” [4, 158].

Раніше в українській літературі переважав об'єктивний опис якогось природного явища чи пейзажу, а потім зазначалось, яке враження вони справили на душу героя, які викликали у нього спогади, асоціації. У західноукраїнській літературі 20-30-х років ХХ століття людина і природа тісно пов'язані, психічні враження людини переплітають із враженнями спостереження картин природи, що знайшло відображення у створених митцями персоніфікація природних явищ.

Художня думка західноукраїнських прозаїків бачить у звичайних побутових явищах і предметах дещо наділене додатковим потенційним змістом, і, йдучи по лінії узагальнення і згущення змісту, знаходить вихід до безкінечних комбінаторських можливостей. Індивідуально-авторська метафора об'єднує в собі безмежну уяву з досить чіткою раціоналістичною основою: у В.Стефаніка – вікна посліпли, дзвони занімели, у М.Черемшини – хата застогнала, хата моргала, двері сердилися, в О.Турянського – хата питає, мури стогнуть, у Б.Лепкого – танцюють стіни, позіхає канапа. У творах цих письменників предмети матеріального світу стали не просто емоційно-насиченим фоном для людських почуттів, вони діють на рівні сценічних персонажів. Ступінь персоніфікації неодухотвореного матеріального світу, “уособлення”, є такою, що в творах одночасно присутні два аспекти: реальний і метафоричний. Але обидва аспекти утворюють органічну єдність, знаходяться в стані взаємопроникнення. У тексті: “Дивляться на вогонь газдівські хати... та й здригаються”, “Присилає село свої зорі” (М.Черемшина); “Дзвіниця стогне” (О.Турянський); “Скрипка голосила любовною скаргою” (Б.І.Антонич); “Та вікна в селі посліпли, а дзвони занімели” (В.Стефанік). Компонентами (зокрема, суб'єктами) у створених митцями метафоричних структурах виступають слова на позначення матеріального світу: хата, село, дзвіниця, скрипка, книга і т.п.

Досить значну групу складають індивідуально-авторські метафори, створені внаслідок уособлення внутрішніх дій та станів людини. Базовими в таких метафорах є слова емоційної сфери: **душа, думка, горе, жаль, співчуття, смерть, туга, жах, розпука, свідомість** і т.п. Зокрема можна виділити такі структурно-граматичні типи цих персоніфікацій (уособлень):

1. метафоричні сполучення із предикатами дії на позначення певного стану, почуття, наприклад: “Усміхається смерть”, “І в моїм серці плаче жаль і туга” (О.Турянський); “Радість розсміялася” (М.Черемшина); “Душа замерзла в тілі” (В.Стефаник); “Душа в мене болить” (Б.Лепкий);

2. метафоричні сполучення, предикатами дії у яких виступають дієслова із зазначенням переміщення і конкретної фізичної дії (**працювати, ходити, блукати, вдарити** і т.п.). Наприклад: “Думка пильно працювала”; “То біда увійшла на подвір’я і почала господарювати” (Б.Лепкий); “якими лабіринтами блукає жіноча душа в погоні за щастям” (О.Турянський); “гадка вдарила в голову”; “Ходить смуток” (М.Черемшина); “ті слова скалу розсиплють” (В.Стефаник);

3. метафоричні утворення, що характеризуються незвичною сполучуваністю компонентів: “Ії думки ще з весільного деревця не позлітали” (М.Черемшина), “Здавалося, що той голос шукав великої згуби, ... вибігав у село на скаргу” (М.Черемшина), “Спомини з жалем, з розпукою ткали плахту” (В.Стефаник).

Таке тяжіння західноукраїнських письменників до асоціативно-ускладненої метафоризації обумовлене, в першу чергу, складністю асоціацій самих художників слова: загальноприйняті або відомі вже в літературній мові засоби зруйнували б образ і не збуджували б тих асоціацій, які важливо було автору викликати в свідомості читача. Проникнення в людську душу, крізь призму якої розкривалось суспільне середовище, пов’язане з посиленням ліричного начала та інтенсивними пошуками нових засобів художньої мови: концентрацією образності, посиленням мелодійності фрази, трансформацією фольклорної символіки тощо.

Окремо слід виділити метафоричні конструкції з дієсловами, що означають у прямому значенні зміну стану предмета чи речовини, а в художніх творах, абстрагуючись, відтворюють душевний і психічний стан персонажів. Наприклад: “Слова в’януть” (В.Стефаник),

“Вириваються жіночі плачі та свердлюють уха” (М.Черемшина)
 “Злість перекипить” (Б.Лепкий), “Слова горіли” (О.Турянський).

У західноукраїнській літературі початку ХХ століття розширюється естетичний потенціал метафори. Письменники прагнули максимального наблизити мистецтво слова до мистецтва пензля і музики. Так музичні й живописні враження стають джерелом розмаїтої метафоричності О.Турянського – “Мінливо блискуча золота ріка пополудневого сонячного світла... малювала на його обличчі світлотіні”, Б.І.Антониченка – “Скрипка голосила любовною скаргою, бубон бабахака роздратований, флейта хихикала”. Живописно-музична стихія творчості митців виявлялася по-різному: світ подається то через сприйняття вразливого митця, то автор будує метафоричні структури, особливо при зображенні пейзажів, щедро користуючись музичними та живописними асоціаціями. Як свідчать самі художники слова, знання сусідніх галузей мистецтва збагачує внутрішнє життя прозаїка і надає особливої виразності його творам. Прагнення західноукраїнського прозаїка М.Яцкова до змалювання якнайтонших переживань людини, іноді навіть скороминущих душевних рухів, нюансів почуттів, до поглибленого психологічного аналізу звернуло його увагу на музику, музичні асоціації. Проілюструємо щойно сказане прикладами метафоричних сполук із оповідань М.Яцкова: “...в очах заграв глумливий усміх”; “Скрипка щечече, сопілка розважає”; “У вільпині тужить сопілка, а там потік забуту співанку співає”.

Найбільш поширеним граматичним типом у творчому доробку західноукраїнських письменників є дієслівні метафори. “Велика продуктивність дієслова в процесі метафоризації пояснюється самою природою цієї частини мови, яка має багато синонімічних форм, представлених граматичними категоріями виду, часу, особи, стану. Причому, семантика дієслова виділяється абстрактністю, що створює великі можливості для узагальнення характеру дії, перенесення його на інші предмети та явища” [7, 7]. Дієслівні метафори у західноукраїнській прозі початку ХХ століття утворені внаслідок:

а) персоніфікації явищ природи і реалій навколишнього світу (стогнуть дерева, місяць сміється, ліси дивуються, море бачить, заплакало небо та ін.);

б) перенесення властивостей неживої природи та органічного світу на людину, її дії, стан (жінка задеревіла, дівчина горіла, дівчина готова зів'янути та ін.);

в) надання абстрактним поняттям людських дій, вчинків, якостей, станів (трагедія будить, смерть заглядає, лихо гуляє, слова втікали, мовчанка вибачала та ін.);

г) надання абстрактним поняттям екзистенціональних ознак (властивостей неживої природи та органічного світу): поезія набрякла, душа горить, слова всвердловувалися, злість перекипить.

Іменникові метафори як граматичний тип також мають місце в творах даного періоду. Метафоричні сполучення, які складаються з двох іменників, утворюють генітивну конструкцію, в якій метафоризоване слово, як правило, виступає у формі родового відмінка. Метафора з "родовим порівняння", очевидно, "є похідною від речень із присудком уподібнення". Розвиток похідної моделі полягав у тому, що в ній місце абстрактного (віддієслівного) імені займають конкретні іменники, які відповідають терміну порівняння. Наприклад: "Її волосся золотисте її волосся золоте золото її волосся" [1, 167]. Іменникові метафори можуть бути і двочленними, і тричленними, і т.п. Семантичне ядро мінімального генітивного словосполучення має тенденцію розширюватись або уточнюватись за рахунок залежних прикметників, дієприкметників: шорох піскових зернят (Б.І.Антонич), шепіт розколиханої гілки (М.Рудницький), кров'ю та сльозами обкипілий світ (О.Турянський), темна опона ночі (Б.Лепкий).

Наведемо приклади із прозових творів Б.І.Антонича: "Над містечком синя парасоля погідного неба"; "Кленове листя хмар на яській блакиті". Мальовничі враження стали джерелом метафорики Б.І.Антонича – багатой і розмаїтої. Проілюстровані приклади ще раз підтверджують, що в іменникових метафорах письменника виявляється тенденція до схоплення різнопланових зв'язків між предметами і явищами. Але подібні тропи є більш доречними в поетичному творі (Б.І.Антонич відомий більше як поет), а в прозі вони є "здебільшого красивістю", "де деталь повинна бути точна, характеристика чітка і природна" [5, 198].

Характерним для мовотворчості західноукраїнських прозаїків (зокрема О.Турянського, Б.Лепкого, М.Черемшини) є також метафоричні конструкції із семантичною невизначеністю, в яких асоці-

ація, метафоричне перенесення вводиться в контекст через порівняльні сполучники (мов, немов, наче та ін.), модальні слова (здається, здавалося). У творах: “Наче б коса смерті устряла їм у мозок”, “Здається, що вся природа заперла дух і прислухається” – у Турянського; “Здається, цей біль розсадить стіни церкви”, “Кони мов пливають по снігу” – у Лепкого; “Здавалося, що той голос шукав великої згуби” – у Черемшини. Ця невиразність метафоричних перенесень збереглася у творах тільки деяких західноукраїнських письменників (найбільше зустрічаємо у повісті-поемі О.Турянського “По за межами болю” та в ранніх оповіданнях Б.Лепкого). Така невиразність була традиційною для мовотворчості Марка Вовчка, І.Квітки-Основ'яненка, І.Нечуя-Левицького, в яких “метафора часто являє собою щось середнє між порівнянням і метафорою: вона обов'язково вводиться через порівняльні слова – “мов”, “наچه” та ін.” [6, 87]. У творчості ж західноукраїнських письменників початку ХХ століття спостерігається більша злитність художнього зображення в творах, що знаменує новий етап образного освоєння світу, “перехідний до глибшої і повнішої метафоризації” [6, 88].

У лірико-психологічній прозі 20х-30-х рр. ХХ століття індивідуально-авторська метафора створювалась художниками слова, в першу чергу, для розкриття внутрішнього світу персонажів. Вдаючись до персоніфікацій, автори психологічних творів досягають значного художнього ефекту у відтворенні душевного стану героїв, їх настроїв, почувань. Так, метафорика В.Стефаніка, О.Турянського, М.Черемшини та ін. має виразно оцінний характер розвиває самостійну тему. Психологічний процес розкривається не через сприйняття героєм навколишньої дійсності, а через систему метафор.

Метафори допомагають авторам майстерно поєднувати характеристику зовнішності героїв та їх внутрішнього стану, переживань, почуттів. Як зазначав відомий мовознавець В.Виноградов, “прийоми авторського аналізу життя душі визначаються принципом психологічного паралелізму і читанням у душі за виразом обличчя, за мімікою, а основне – по очах” [3, 250].

Так, наприклад, наслідуючи традиції української народної творчості, де однією з найуживаніших деталей є очі, письменники активно вводять у структуру речень метафоризовані дієслівні присудки, створюючи при цьому оригінальні метафоричні сполучення: очі

висохли, замерзли – у Турянського, очі зраділи, очі розсипали іскри – у Черемшани, очі виткані з шовкових ниток – у Рудницького. Метафоризовані дієслівні форми виразно передають душевний стан персонажів. Відбувається процес оновлення і збагачення в прозі структури традиційних метафор і на їх основі створення авторських.

Метафора західноукраїнських прозаїків, з'єднуючи в собі різні відтінки прямих і переносних значень, створює "гармонізацію" оповіді: зображення природи, навколишнього світу зливається із зображенням подій і почуттів, змальованих у творі, з передачею настрою. Розвиток локально-побутових образів, зростання оціночності і узагальненості метафори призвело до об'єднання образу і значень прямого і переносного, різнорідних асоціацій, описових і психологічних, тобто до поглиблення синтезу у метафорі.

У кожному конкретному вияві метафора разом з іншими образними засобами є виявом індивідуальної й історично-народної творчості. Еволюція світогляду митця слова неминує позначається на характері його метафор. У плані історичному виділяються певні тенденції творення метафори, зокрема використання тих чи інших асоціативних зв'язків, специфіка словотворення одиниць, що входять до складу метафор, та їх синтаксичне поєднання. Складовими елементами метафори виступають різні частини мови. Тому таким важливим є аналіз словесної структури метафори, і цим пояснюється активізація останнім часом вивчення мови художніх творів, зокрема індивідуально-авторських образних засобів.

1. Арутюнова Н.Д. Языковая метафора // Лингвистика и поэтика (Отв. ред. Григорьев В.П.) – М., 1979.

2. Виноградов В.В. Поэзия Анны Ахматовой. – Л., 1925.

3. Виноградов В.В. Стиль прозы Лермонтова // Избранные труды. Язык и стиль русских писателей. – М., 1990.

4. Ермоленко С.Я. Синтаксис і стилістична семантика. – К., 1982.

5. Ільницький М. Богдан-Ігор Антонич. – К., 1991. – С.198.

6. Коцюбинська М.Х. Образне слово в літературному творі. – К., 1960.

7. Пустовит Л.Е. Лексико-семантическая структура метафоры (на материале украинской советской поэзии): Автореф. дис... к-та филолог. наук. – К., 1979.

8. Радзикович В. Історія української літератури. (ч.2). Нова доба. – Мюнхен, 1947.

Олена Кравченко-Дзондза. Індивідуально-авторська метафора у мовотворчій спадщині західноукраїнських письменників початку ХХ століття. У статті аналізується лексико-семантична структура індивідуально-авторської метафори (на матеріалі західноукраїнської прози початку ХХ ст.). Обґрунтовується тяжіння західноукраїнських прозаїків до асоціативно-ускладненої метафоризації. Психологізм, притаманний “новій генерації” українських письменників, знаходить вияв у складних метафоричних сполуках, що характеризуються звичною і незвичною сполучуваністю, компонентів.

Елена Краченко-Дзондза. Индивидуально-авторская метафора в языкотворческом наследии западноукраинских писателей начала ХХ века. В статье анализируется лексико-семантическая структура индивидуально-авторской метафоры (на материале западноукраинской прозы начала ХХ в.). Обосновывается склонность западноукраинских прозаиков к ассоциативно-усложненной метафоризации. Психологизм, присущий “новой генерации” украинских писателей, находит проявление в сложных метафорических сочетаниях, которые характеризуются обычной и необычной сочетаемостью компонентов.

Olena Kravchenko-Dzondza. Individual author's metaphor in linguistic legacy of the West-Ukrainian writers at the beginning of the XX-th century. The article analyses a lexico-semantic structure of an individual author's metaphor (on the material of the West-Ukrainian prose at the beginning of the XX-th century). The authors' aspirations for the associate-complicate metaphorization are motivated. The psychologism of “new generation” of the Ukrainian writers is displayed in complex metaphorical combinations. They are characterized by usual and unusual connection of their components.